

Bauer, Jaroslav

Spojky a příslovce

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1962, vol. 11, iss. A10, pp. [29]-37

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100204>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAROSLAV BAUER

SPOJKY A PŘÍSLOVCE

V historickém vývoji češtiny — stejně jako jiných slovanských jazyků — docházelo často k tomu, že různá příslovce nabývala spojovací funkce a měnila se ve spojky. Někde se tento proces dokončil, jinde ještě probíhá nebo zůstal nedokončen. V těchto případech jsme pak často na rozpacích, jak takové spojovací slovo zařadit — je to spojka nebo příslovce? Naše mluvnice a slovníky se tu rozcházejí nebo se rozhodnutí vyhnou tím, že prostě mluví o „spojovacích výrazech“ bez bližší specifikace. Chybí zde jasné kritérium, které by umožnilo stanovit slovnědruhovou funkci spojovacího výrazu. Jde však o otázku teoreticky důležitou a mající důsledky i pro vyučovací praxi (zejména pro větný rozbor); proto se u ní zastavíme a pokusíme se ji řešit.

1. Východiskem musí být slovnědruhá charakteristika spojek a příslovcí. Výstižnou definici spojek podává Havránkova—Jedličkova *Česká mluvnice* (Praha 1960, 271): „Spojky jsou slova neohebná, která spojují jednotlivé členy větné nebo věty a vyjadřují přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými.“ Adverbia se tam definují takto (str. 262): „Příslovce jsou slova neohebná, která vyjadřují různé bližší okolnosti dějů a předmětů ... Příslovce se spojuje ve větě jako závislý člen se slovesy, s přídavnými jmény nebo jinými příslovci a je pak ve větě příslovečným určením (...), nebo s podstatnými jmény a je pak přívlastkem neshodným (...). — Dále bývá základem jednočlenných vět ...“

Z definic vyplývá, že mezi oběma slovními druhy je především rozdíl v jejich syntaktické platnosti: adverbium je větným členem, spojka nikoli. K tomu se druží rozdíl sémantický: příslovce jsou slova lexikální, s vlastním věcným významem, spojky jsou slova mluvnická, bez vlastního věcného významu. Ujasnění těchto rozdílů nám pomůže rozlišit slovnědruhovou platnost spojovacích prostředků ve většině případů. Mnohdy je však řešení obtížnější.

Potíže působí zvláště zájmenná příslovce, která sama plný lexikální význam nemají a pouze odkazují na různé okolnosti místní, časové, příčinné a jiné. Proto nebývá zřetelná ani jejich členská platnost ve větě, a mohou být chápána i jako pouhé vyjádření vztahu mezi větami (nebo větnými členy). Zvláště u původních zájmenných příslovcí vztažných je přechod ke spojkové platnosti velmi častý, neboť relativna jsou už ve své původní funkci slova spojovací. Půjde tedy o zjištění, v čem záleží rozdíl mezi relativní a spojkovou platností při spojování vět.

Druhou spornou oblastí je klasifikace slov, která se obvykle zařazují k příslovcím, ale ve skutečnosti mají jen funkci vytýkající nebo omezovací, takže to jsou spíše částice; od této funkce je pak snadný přechod k užití spojkovému.

A konečně se musíme zastavit u otázky, jak hodnotit spojovací výrazy, které plní vedle funkce spojek v jiných kontextech i funkci příslovcí. Jde zde o homonyma nebo o dvě funkce téhož slova — základní a druhotnou?

K řešení všech těchto otázek je nutná analýza nejdůležitějších sporných případů; na ní lze nejlépe osvětlit obecná kritéria, která nám pomohou odlišit spojky od příslovcí. Musíme si ovšem být vědomi toho, že tu jsou — jako všude v jazyce — i případy přechodné.

2. Nejobtížnější je jasné rozlišení spojek a příslovcí v souřadných spojeních vět a větných členů. Příslowci se tu často užívá k vyjádření různých odstínů základních souřadných vztahů, a to buď ve spojení se souřadícími spojkami (zvl. *a* a *ale*), nebo samotných. Někde je příslovečná platnost zcela zřejmá, např. *Nejdřív o tom jen šuškali, pak se o příhodě mluvilo bez okolků*. Majerová. Časová příslovce *nejdřív* a *pak* zde svým věcným významem naznačují časový sled dějů; obě mají ve svých větách funkci příslovečného určení času, třebaže *pak* vyjadřuje čas jen odkazem na předcházející děj (podobně jako souznačné zájmenné příslovce *potom*). Vztah vět je slučovací a jsou spojeny asyndeticky.

Jiná je situace s opakovanými spojovacími výrazy *hned* — *hned*, *brzo* — *brzo*, *tu* — *tu* apod., např. *Bláznivý apríl, hned slunce, hned cedi!* Otčenášek; *Milada radostí brzo se červenala, brzo bledla* Němcová; *Tu zpozoruje, že mi schází knoflík na zimníku, tu že mám odtržené poutko* Šimáček. Zde nemají příslovce *hned* a *brzo* svůj běžný časový význam (jako ve spojení *přijdu hned* a *vrátili se brzo*) a příslovce *tu* nemá ani svůj obvyklý význam ukázání na jisté místo, ani méně častý význam odkazu na jistou dobu (srov. *zůstaneme tu „zde“*); ve spojených větách nejsou příslovečným určením času. Stala se skutečným výrazovým prostředkem vztahu mezi větami: vyjadřují rychlé a libovolné střídání dějů. Jde tu o jeden speciální odstín slučovacího vztahu, blízký vylučovacímu.¹ Proto bychom mohli označit tyto spojovací výrazy jako dvojité spojky: mají spojovací funkci, nejsou větnými členy a od stejně znějících příslovcí se liší významově. Souvislost s adverbialním užitím těchto slov se však stále pocituje a najdeme i případy přechodné.

3. Zvláštní skupinku spojovacích výrazů tvoří původní zájmenná příslovce odkazovací. Spojovací funkce se u nich vyvinula z anaforické: vyjadřovala navázání na to, co již bylo řečeno nebo známo z kontextu a co se dále nějak rozvíjí nebo doplňuje.² Jsou to především ustrnulé předložkové pády zájmena *ten*: *proto*, *zato*, *přesto*, *nadto*, *k tomu*, např. *Nechtěla ho prosit, proto se odmlčela* Němcová; *Peruna tu ovšem nebylo; zato tu byl starý švec* Stašek; *Korunní svědkyně je méněcenná; nadto je jí skoro padesát let . . .* K. Čapek. Slovo *proto* vyjadřuje v citovaném souvětí vztah důsledkový, *zato* odporovací (podobně *přesto*), *nadto* stupňovací (stejně i *k tomu*). Ve všech případech se zde odkazuje na celý obsah předchozí věty, ale zároveň se spojené věty uvádějí do jistého významového vztahu. Slovo *proto* bychom mohli chápat jako příslovečné určení příčiny ve větě *odmlčela se*; jako slovo zájmenné povahy ovšem samo o sobě nevyjadřuje konkrétní příčinu, ale pouze na ni odkazuje. Těžší by už bylo stanovit větně členskou funkci slova *zato*: původní význam příčinný (event. účelový) se již nepocituje a proniká jen význam odporovací se speciálním zabarvením kompenzace toho, co se říká v první větě. Podobně je tomu i v dalších případech. To svědčí pro spojkové chápání uvedených výrazů. A mluví pro ně i převládající poloha na začátku druhé ze spojených vět, tedy poloha typická pro spojku.³ Na druhé straně by mohlo proti spojkové platnosti svědčit to, že se těchto výrazů častěji než samotných užívá spolu se slučovací spojkou *a* nebo s odporovací spojkou *ale*, *však*; u *přesto*, *nadto* a *k tomu* je to skoro vždy. V takových spojeních je jistě vyjádřením základního vztahu spojka (*a*, *ale*, *však*) a připojený příslovečný výraz tento vztah jen modifikuje. K hromadění spojek v dnešní češtině nedochází⁴ a také v minulosti, kdy vznikaly složené souřadící spojky typu *avšak*, *alevšak*, měl druhý komponent povahu příslovce.⁵

Výsledek našich úvah můžeme tedy shrnout tak, že uvedená slova nelze jednoznačně určit jako spojky, třebaže k nim mají zejména *proto*, *zato* a *přesto* velice blízko.

Snad ještě blíže mají ke spojkové platnosti slova *tedy*, *tudíž* a *přece*, např. *Jsmo všichni, můžeme se tedy vydat na cestu Němcová; Kapitál je minimální, tudíž zisk je pohádkový Aškenazy; Cítil nejasně, a přece silně, že jim dvěma se nelze rozjet Tilschová*. První dvě vyjadřují vztah důsledkový a nemají jasný příslovečný význam (museli bychom je chápat jako příslovečné určení důvodu; původní význam — u *tedy* < *tehdy* časový, u *tudíž* < *tudy* místní a přeneseně způsobový — je již dávno zcela setřen). Slovo *přece* je skoro souznačné s *přesto*: vyjadřuje přípustkový odstín odporovacího vztahu a těžko bychom je určovali jako větný člen (určení přípustky; po původním významu „dále kupředu“ — *přece* vzniklo z *před se* — není dnes ani stopy). Přitom však nestává *přece* v odporovacím spojení takřka vůbec samo, nýbrž jen se spojkou *a*, *ale* nebo *však*, a také slovo *tedy* a *tudíž* lze užít spolu se spojkou *a*: *Chodit se tu nemá, a já teda nechodím* K. Čapek. Slovo *tedy* a *přece* se užívá též v hlavní větě podřadného souvětí: *Jestli tomuhle říkáš oddechnout, to tedy promiň* Pujmanová: *Ačkoli tvář jeho byla klidná, přece tajný hluboký žal zatajit nemohla* Jirásek. V dnešní češtině se v takových případech skutečných spojek neuzívá.⁶ Vidíme tedy, že ani zde nelze jednoznačně mluvit o spojkách, třebaže jako příslovce by tato slova vyjadřovala jen velmi obecně odkaz na příčinu, důvod (*tedy*, *tudíž*) nebo na přípustku, tj. překonanou nepříznivou okolnost (*přece*). V této interpretaci nás utvrzuje i příslovce *tak*, kterého se užívá ve stejných významech jako *tedy* a *tudíž*; platnost obecného odkazu na jistou okolnost zde proniká jasněji.

Ve všech uvedených případech jde tedy o příslovce, která nabývají více nebo méně povahy spojek; spojkové užití však u nich není odtrženo od nespojkového. Skutečně spojkovou funkci plní tam, kde jsou sama výrazovým prostředkem vztahu; zde bychom je mohli pro praktickou potřebu s jistou výhradou považovat za spojky. Jinde jsou jen součástí spojkového výrazu nebo mají funkci adverbialní, třebaže velmi zobecněnou.

4. V souřadném spojení vět a větných členů se setkáme i s dalšími případy přechodu příslovcí ve spojky. Zastavíme se u nejdůležitějších.

Príslovce *jinak* a *sice* je synonymní se spojkou *nebo* v souvětí tohoto typu: *Ani slova víc, jinak se na tebe budu hněvat* I. Klicpera; *A teď ani muk; sic ti krkem zakroutím* Stašek // *Přestaň, kluku, nebo dostaneš facku* Majerová. Významová souvislost s adverbialním užitím způsobovým (*udělal to jinak*) je u *jinak* zřejmá, ale funkce je zcela odlišná: v citovaném souvětí není *jinak* příslovečným určením způsobu slovesa *hněvat se*. Kdybychom v něm chtěli vidět příslovečné určení, museli bychom velmi obecně říci, že odkazuje na okolnosti, za nichž nastal uvedený děj. Daleko jednodušší je interpretace, že zde není větným členem, nabývá spojkové platnosti a vyjadřuje vztah mezi větami (stejně jako spojka *nebo*). Totéž platí o *sice*; u něho původní příslovečné užití zaniklo, takže dnes žije (jako knižní prostředek) jen ve funkci spojky nebo jako součást dvojitého spojovacího výrazu *sice — ale* apod. Blízko ke spojkové platnosti má i výraz *a sice* s významem vysvětlovacím „a to“.

Za příslovce nelze z dnešního hlediska považovat *vždyt* a *totiž*. Slovo *vždyt* je citová částice, mající i funkci důvodové spojky, např. *Cítili jsme se bezpečni, vždyt nás měl převádět československý pohraničník* Pluhař. Slovo *totiž* lze považovat za spojku připojující vysvětlovací větu nebo zpřesňující větný člen, např. *Mistře, já bych nechtěl svému dobrodinci lhát; já jsem totiž tu babu zabil* K. Čapek. O příslovečné platnosti zde nelze mluvit.

Skutečnou spojkou je dnes *jenže*, *jenomže*, vyjadřující omezovací odstín odporovacího vztahu: *Já bych vám to přinesla, jenže jsem to roztrhala, jak mě to rozčúlilo*

Pujmanová.⁷ Naproti tomu *jen, jenom*, užívané při odporovacím vztahu přecházejícím ve výjimečný (např. *Nemocný nemluvil, jen zuby zatínal Mrštík*), souvisí tak úzce s omezovacím *jen* (ve větách typu *Přišel jen Karel; Jen se ohlédl*), že je od něho nelze odtrhnout. Je otázka, má-li tu *jen* funkci příslovce nebo spíše částice. Tradiční pojetí příslovci si nutně žádá prozkoumání; zvláště je třeba prozkoumat styčnou oblast mezi příslovci a částicemi.⁸ Osvětlení této otázky umožní i rozhraničení spojek a částic, které zde nemůžeme řešit. Sem patří i otázka spojkové funkce slov *těž, také* a *až* v slučovacím souvětí (např. *Dlouho svízelně putovala, až konečně se opět v rodné vsi octla Jirásek*); rozhodně je nemůžeme považovat za příslovce. Také původní měrové příslovce *dokonce* „úplně“ se změnilo ve vytykáací částici („ba í“) a nabylo též funkce stupňovací spojky, např. *A vida, ten člověk ještě pořád stojí a dívá se za ním, dokonce samou pozorností vysunul hlavu z límce K. Čapek*.

5. V oblasti hypotaktických spojovacích prostředků je rozlišení spojek a příslovci stejně naléhavé; lze tu však dojít většinou k jednoznačnějším závěrům než u prostředků parataktických.

Za příslovce a nikoli za spojky se často považují slova *jen, sotva* a arch. *jedva, ledva* v časových větách tohoto typu: *Jen vyšli z branky, od plotu se oddělil kluk Pujmanová; Sotva se odpoledne vrátil Karlík ze školy, zahvízdal u okna Benešová*. Z dnešního hlediska jde však o časové spojky zcela synonymní se *sotvaže, jedvaže* (ty se považují za spojky obecně, ačkoli tu jde jen o zesílení *sotva* a *jedva* příklonkou *že*) a významově velice blízké k *hned jak, jen co, jakmile*;⁹ příslovečnou platnost zde nemají. Jiná je situace jen v souvětí vyjadřujícím rychlý sled dvou nezávislých dějů, které je svou strukturou blízké souřadnosti, např. *Pan Jakub sotva stačil odložit zimník a vymotat se ze šály, a už byl v pokoji K. J. Beneš; Jen jsme odešli a už nás volali*. Zde má *sotva* a *jen* skutečně příslovečnou platnost; věty jsou spojeny souřadně (spojkou *a*) a dvojice příslovci *sotva* — *už, jen* — *už* svým lexikálním významem pomáhá vyjádřit rychlý sled obou dějů. Jsou ovšem i případy přechodné.

Také přípustkové *třeba, třebaš* je dnes podřadící spojka, např. *Třeba mu hlava třeštila, oddýchl si Vrba; Lip se žije, třeba lidé nařikají na mizerii Vrba*. Svědectvím hypotaktické platnosti je zde i možnost obojího pořadí vět — antepozice i postpozice věty přípustkové.

Platnosti účinkových spojek nabyly také adverbializované výrazy *div [že], taktak že, málem že*.

6. Nejdůležitější je otázka rozlišení spojkové a příslovečné platnosti u původních zájmenných příslovci, většinou vztazných, zčásti i jiných. I zde je hlavním kritériem syntaktická platnost zkoumaných slov: příslovce je větným členem, spojka nikoli.

Tak můžeme např. určit funkci spojovacího slova *jak* v obsahových větách označovacích. Jde o věty tří druhů:

a) věty vyjadřující obsah smyslových vjemů, a to jednak předmětové, např. *Pepík viděl, jak otec mrkl na učitele a oba pak přistoupili blíž k výkladní skříni Bernášková; Dobře slyšel, jak Toník hvízdá k návratu Bernášková; Cítila, jak se jí ve spáncích napínají žíly Majerová*; jednak doplňkové, např.: *Mikula ji viděl ze strany, jak stála opřena zády i hlavou Majerová; Slyšeli ho, jak se vydal na cestu a dýchá rychle a hloučce napětím Řezáč*;

b) předmětové věty obecně naznačující obsah sdělení: *Vyprávěl nám, jak se měl na dovolené*;

c) věty vyjadřující předmět údivu, překvapení apod. (od původu citově zabarvené věty zvolací, vzniklé z citových otázek), např. *Podívejte se, jak rozsekali tu láhev*

s koňakem Řezáč; *A bylo věru s podivem, jak vznešené myšlenky ho toho dne napadaly a jak krásná slova mu přicházela na rty sama Olbracht.*

V posledních dvou druzích obsahových vět jde o příslovce *jak*, plnící ve vedlejší větě funkci příslovečného určení způsobu; v typu c) je to příslovce zvolací, od původu tázací, v typu b) tázací (jde o přehodnocenou závislou otázku). (V staré češtině zde bylo v obou typech *kak/o/*.) Potvrzením větně členské funkce *jak* nám může být paralelní užití jiných zájmených příslovcí a zájmen v těchto typech vět: *Vyprávěl, kde byl, s kým se tam setkal a kdy se vrátil; Podívejte se, kde leží ta láhev // jaká je ta láhev; Bylo s podivem, jaké vznešené myšlenky ho toho dne napadaly;* atd. Zájmeného příslovce nebo zájmena bychom tu užili i v odpovídajících větách samostatných.

Naproti tomu v prvním druhu vět jde o spojku *jak* (ve větách předmětových je skoro souznačná se spojkou *že*) — není větným členem ve větě obsahové a vyjadřuje pouze její vztah k větě řídicí. Existují však případy přechodné, např. *Byl poučen, jak veřejné věci úzce souvisí se soukromými a že tu nejde jen o Izrael, nýbrž také o něho Olbracht.* Proto mají obsahové věty se spojkou *jak* speciální zabarvení: vyjadřují obsah smyslových vjemů živěji, se zřetelem k jeho kvalitě, k průběhu děje.

Příslovcem je *jak* v obsahových větách tázacích (závislých otázkách), stejně jako v odpovídajících otázkách samostatných, např. *A zeptali se Zlaté hlavy, jak je to možné Aškenazy; Nu, vypravuj, jak je u vás doma Bernášková.* Naproti tomu spojkovou platnost má *jako* s kondicionálem ve větách vyjadřujících obsah pocitu nebo zdání: *Tu cítila, jako by se živé oči za ní vycítavě obracely Majerová; V té kratičké chvíli, než je [oči] opět otevřel, se mu zdálo, jako by i jejich sevřením pronikl světelný záblesk Řezáč.*

Za spojku a nikoli příslovce musíme považovat *jako* u substantivního doplňku: *Hana jako dítě také si hrávala za plotem Majerová; Antoš pracoval v Českomoravské jako automechanik Řezáč.* *Jako* zde nemá funkci větného členu, nýbrž jen vyjadřuje syntaktickou funkci substantiva, u kterého stojí, jeho vztah k řídicímu členu — má tedy platnost spojky, a to spojky podřadicí. Její zvláštností je to, že se jí užívá ke spojení větných členů, nikoli vět (podobně jako srovnávací spojky *než*).

7. Složitější je otázka, chceme-li rozlišit *jako*, *jak* spojkové od vztažného ve větách příslovečných. Obojí vyjadřuje vztah mezi větami; přitom je často obtížné určit, má-li *jak/o/* platnost členu věty vedlejší nebo nikoli. Musíme si proto ujasnit i rozdíl mezi spojovací funkcí spojky a relativu. (Podrobněji se k této otázce vrátíme na jiném místě.)

Podřadicí spojka vyjadřuje vztah vedlejší věty k její větě řídicí a naznačuje její funkci (o jaký druh určení jde). Naproti tomu relativum vyjadřuje, jak správně vystihl Fr. Trávníček,¹⁰ totožnost, shodu toho, koho nebo čeho se týče vztažná věta, s tím, kdo nebo co je vyjádřen ve větě řídicí nebo se z ní rozumí. Při tom neudává, jak je třeba chápat obsah vztažné věty vzhledem k větě hlavní — vztažné zájmeno nebo příslovce se volí podle toho, jakou členskou funkci má ve větě vedlejší a na jaký člen věty řídicí odkazuje (event. který člen věty řídicí vztažná věta sama zastupuje). Tak např. v souvětí *Vzpomínal na den, kdy ji poprvé spatřil* je užití relativu *kdy* motivováno tím, že plní ve vedlejší větě funkci určení času a že se vztahuje k substantivu s významem časovým; nejde však o větu časovou, ale přívlastkovou.

I. Poldauf¹¹ charakterizuje dále vztažné věty takto: „Vztažná věta je taková věta vedlejší, která stojí ve větě na místě větného členu *determinujícího*, a to jinak než adverbálně, nebo, a to bez omezení, na místě členu pravidelně vyjadřovaného substantivem, aniž přitom uvádí jen myšlenkový obsah něčeho.“ Toto vymezení platí pro tzv. vztažné věty substantivní a adjektivní, tj. podmětové, předmětové a pří-

vlastkové; pozměnil bych je tak, že vztažná věta tohoto druhu přináší vždy nutnou determinaci substantiva (které nemusí být vyjádřeno, jde-li o obecně pojatého člověka nebo věc — pak má vztažná věta podobnou povahu jako substantivizované adjektivum: *kdo se bojí = bázlívec*, tj. bázlivý člověk).¹²

Tímto vymezením se ze vztažných vět vylučují vedlejší věty příslovečné, mající funkci adverbální determinace; Poldauf proto uznává za správné, že se „vztažné částice *jako* a *než*, angl. *as* a *then*“ přiřazují ke spojčkám — věty jimi uvozené „uvádějí totiž i to, že vedlejší věta obsahuje východisko nějakého srovnání“ (op. cit., str. 161). V historickém vývoji se u příslovečných vět skutečně smazává hranice mezi větami spojkovými a vztažnými a relativa přecházejí ve spojky; přece však je tato otázka dosud složitější. Tak povahu vztažných vět si zachovaly věty místní, uvozené jen vztažnými příslovci (žádné místní spojky nevznikly). Je tomu tak proto, že v souvětí s větou místní jde ve větě hlavní i vedlejší vždy o určení místa, o totožnost místního určení obou vět (abychom mluvili slovy Trávníčkovými): *Přicházím odtamtud, kde sídlí věčný mír Vrchlický; Kudy přišel, tudy odešel Erben*. To platí i o větách s nevyjádřeným místním určením ve větě hlavní: *Šel, kudy jej nohy nesly Jirásek*.

8. Rozebrat je nutno především srovnávací věty a srovnávací obraty s *jako*, *jak*.

Vyjadřuje-li se srovnání ve smyslu stejné vlastnosti nebo stejné míry (popříp. úměrnosti) dvou samostatných dějů nebo jevů, zachovává si vedlejší věta povahu věty vztažné a korelativní dvojice vyjadřují totožnost vlastnosti, způsobu, míry apod. Náznorně to vidíme na větách s *jaký — takový*, např. *Jaký pán, takový krám* Přísloví; *S jakou přišli, s takovou odešli* A. Mrštík; podobně u měrově srovnávacích vět s *kolik — tolik, čím — tím* apod.

Stejnou povahu mají i souvětí s *jak — tak* typu *Jak si usteleš, tak si lehneš* Přísloví. Slova *jak* i *tak* jsou zde příslovce, plnící v obou větách funkci příslovečného určení způsobu; jejich korelace pak vyjadřuje stejnost, shodu způsobu obou dějů. Nemůžeme říci, že by vedlejší věta vyjadřovala bezprostředně způsob děje hlavní věty.

Trochu jiné poměry jsou v reálných srovnávacích větách s *jako*, např. *Chlapce to utišuje, jako to za malička chlácholilo ji* Pujmanová; *Růža domluvila a děti se k ní sbíhaly ze všech stran, jako se slévají kapky* Bernášková. Zde jde též o totožnost způsobů obou reálných dějů, ale druhý děj se jasně podřizuje prvému (pravidlem je zde i postpozice věty s *jako*) a vedlejší věta nabývá povahy jeho způsobového určení. Od předcházejícího typu se tyto věty liší i formálně tím, že je zde pravidelně *jako*, nikoli *jak*.

Zcela jasná je pak způsobová platnost celé srovnávací věty ireálné, přinášející charakteristiku hlavního děje uvedením podobného děje myšleného, např. *Chodí, jako by hledal věřejší den* Pujmanová; *Mluvil do telefonu chladně a klidně, jako by diktoval protokol* Bernášková; *Oba hoši zmizeli od okna, jako když je sfoukne* Pujmanová. Zde nemá *jako* funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší a není tedy příslovcem, nýbrž má spolu s kondicionálním *by* nebo s *když* funkci srovnávací spojky. Ani odkazovací *tak*, které někdy bývá v hlavní větě, není skutečným větným členem: odkazuje pouze na vedlejší větu a naznačuje její funkci vzhledem k syntaktické stavbě věty hlavní (že je kvalitativním způsobovým určením). Stejně je nutno posuzovat *jako* i v nevětných srovnávacích obrazech: *Strop se klenul jako hvězdné nebe* Aškenazy; *Hrál si s ní jako s loutkou* Olbracht. Nemá větné členskou platnost, není to příslovce, ale spojka připojující srovnávací obrat, který má jako celek funkci příslovečného určení způsobu.

Od skutečných srovnávacích vět je nutno odlišovat věty vyjadřující, že nějaký děj odpovídá něčí vůli, zvyku, předpisu, že se shoduje s podanou zprávou apod., např. *Je to mrzuté, ale raději žiji tak, jak se mi líbí, třebaš o několik dní méně* Majerová; *A pak začal mluvit, tak jak to měl Viktor rád* Bernášková; *Kovářka přiběhla jako na koni a s ní houf nezvaných kmoter, jak už to bývá* Němcová. Užívá se zde důsledně *jak*, nikoli *jako*, a můžeme je zde považovat za příslovce, které plní funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší.

Vcelku a poněkud zjednodušeně bychom mohli říci, že máme jednak vztažné věty srovnávací s příslovcem *jak*, jednak spojkové věty se spojkou *jako* (nejčastěji s kondicionálem nebo *jako když*, *jako kdyby* ve větách nereálných) a srovnávací obraty nevětné se spojkou *jako*. U spojky *jako* je ovšem možná apokopa koncového *-o*, takže se formální rozdíl poněkud stírá.

9. O spojkové platnosti *jak* v jiných typech příslovečných vět nejsou pochybnosti; i Fr. Trávníček, který jinak v největší míře označuje spojky příslovečného původu za příslovce, uznává časové *jak* výslovně za spojkou.¹³

Naproti tomu se za příslovce často považuje *dokud* a *pokud* v časových větách.¹⁴ Jde o věty určující trvání hlavního děje, a to jednak uvedením souběžného děje, jednak děje, který hlavní děj ukončí (zde je v časové větě vždy zápornka *ne*), např. *Dokud bylo koní víc, bylo všude rozsypáno zrní* K. Čapek; *Máš právo myslit si o mně, co chceš, dokud se nepřesvědčíš o něčem jiném* Rezac; *Nebude pokoj, pokud se dělníci na celém světě nespojí* Pujmanová. Geneticky jistě šlo o vztažná příslovce, která měla ve vedlejší větě funkci určení času. Z dnešního hlediska však nemůžeme považovat *dokud* a *pokud* za příslovečné určení ve větě vedlejší, ale za spojkou; *dokud ne* je skoro souznačné se spojkami *až* a *než*: *Počkám, dokud nebudeš hotov || až budeš hotov || než budeš hotov*. O přehodnocení *dokud* ve spojkou svědčí i pronikavé omezení korelativního příslovce *dotud* ve větě hlavní; *pokud* se ještě vyskytne, má funkci odkazu na větu časovou a naznačuje její druh (určení trvání, časové míry, podobně jako *tehdy* odkazující na větu s *když* naznačuje, že jde o prosté časové zařazení).

*

10. Probrali jsme nejdůležitější spojovací výrazy, u nichž není jasné, jde-li o spojkou nebo příslovce. Při řešení této otázky nám na prvním místě pomáhá zjištění, má-li spojovací výraz funkci členu vedlejší věty (pak je to příslovce) nebo nikoli (pak je to spojkou). S tím úzce souvisí stránka významová: slouží-li slovo pouze k vyjádření významového vztahu mezi větami a větnými členy, nebo má-li zároveň vlastní věcný význam. V oblasti souřadících spojek je důležité, plní-li spojovací prostředek spojovací funkci sám nebo užívá-li se ho obvykle po skutečné souřadící spojce, vyjadřující základní vztah (spojky se v češtině nekumulují). Nespojkovou povahu prozradí někdy i to, že se téhož slova ve stejném významu užívá i mimo souřadná spojení vět a větných členů (např. v hlavní větě po větě vedlejší). Analýza nedává všude zcela jednoznačné výsledky, protože proces přechodu ve spojkou trvá. Zvláště je třeba posuzovat i slova, která plní vedle spojovací funkce též funkci vytýkací. Pro běžnou praxi lze považovat za spojkou spojovací výraz, který sám není větným členem, nemá samostatný lexikální význam a může sám o sobě vyjadřovat vztah mezi větami nebo větnými členy. Jemnější analýza ukazuje, že ani v těchto případech není většinou slovnědruhová změna dovršena.

V oblasti spojek podřadících vystačíme většinou se základním kritériem — s přezkoumáním větně členské platnosti spojovacího slova. Složitější je situace v přísl-

večných větách původem vztažných, kde si musíme ujasnit rozdíl mezi spojovací funkcí spojky (vyjadřuje vztah vedlejší věty k hlavní a signalizuje zároveň její funkci) a relativa (vyjadřuje totožnost nebo shodu mezi členem věty vztažné, který zastupuje, a odpovídajícím členem věty hlavní). Tak lze dojít většinou k jednoznačným závěrům. U vět s *jako*, *jak* se ukázalo, že funkční rozdíl je doprovázen zpravidla i rozdílem v podobě spojovacího prostředku: *jako* je vždy spojka, *jak* většinou příslovce. Zároveň zjišťujeme, že některé souvětí jsou vnitřně diferencovány (zejm. srovnávací věty s *jako* // *jak*, obsahové věty oznamovací s *jak* aj.).

Analýza zároveň ukazuje, že je nutno přezkoumat tradiční chápání příslovci jako slovního druhu a řešit zejména otázku slov, která nemají skutečnou funkci příslovecnou, nýbrž jen vytykáací nebo omezovací, a stanovit hranici mezi příslovcem a částicemi. Stejně pak bude nutno vymezit rozdíl mezi částicemi a spojkami.

POZNÁMKY

¹ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, 29; V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1947, 374.

² Srov. I. Poldauf, *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Jazyk a literatura II, 1955, 159.

³ Poloha na začátku věty je v češtině typická pro všechny spojky původní i sekundárně vzniklé. Typické je např. to, že kondicionálové *by* ve funkci spojky je v češtině od samého počátku důsledně na začátku věty vedlejší, přestože *by* jako pouhá součást kondicionálu je jinak stálá příklonka. Odchyly jsou řdké: v oblasti podřadicích prostředků je to spojka *-li*, která vznikla z příklonné partikule tázaací a zachovala si nepřívzvučnost, v oblasti prostředků souřadicích *však*, ale teprve v nové době (v stč. bylo většinou na začátku věty; příklonná poloha souvisí s navazovací funkcí *však*). V novém jazyce převládá také příklonné užití slova *totiž* ve funkci vysvětlovací spojky. Poloha příslovci ve větě není takto ustálena.

⁴ Výjimkou není ani hovorové *a i > aji*: spojkou je zde *a*, kdežto *i* má zde platnost vytykáací částice „také“, „dokonce“.

⁵ Viz. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 70–71.

⁶ Tamtéž, 350.

⁷ O jejím vzniku viz tamtéž, 57.

⁸ Srov. M. Komárek, *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě, již (už)*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 147 n., zvl. str. 152 (tam odkazy na další literaturu).

⁹ K jejich historii v. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 225–226.

¹⁰ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², Praha 1951, 721 a 1160. Trávníček ukazuje rozdílnost vztažné a spojkové funkce právě na větách s *jako* vztažným a srovnávacím — a přece nazývá *jako*, *jak* ve srovnávacích větách příslovcem (str. 717).

¹¹ Srov. cit. stať I. Poldaufa (pozn. 1), str. 160–161.

¹² Viz *Vývoj českého souvětí*, 16.

¹³ *Mluvnice spisovné češtiny II*², 698.

¹⁴ Tak na rozdíl od *Přiručního slovníku* nový *Slovník spisovného jazyka českého I*, Praha 1960, 353.

СОЮЗЫ И НАРЕЧИЯ

Некоторые наречия выполняют функцию союзных средств, а иногда превращаются в союзы. В таких случаях трудно установить их природу как частей речи. В статье устанавливаются критерии, по которым можно решить этот вопрос, и дается анализ функций более частых союзных средств наречного происхождения в чешском языке.

Основным критерием является функция соответственных слов как частой предло-жения: наречия выполняют роль членов предложения (гл. обр. обстоятельства места, времени, образа действия, причины и др.), союзы же, как слова без лексического значения, не служат членами предложения. Трудности имеются у наречий местоименного происхождения и у наречий близких по функции и значению усилительно-выделительным и ограничительным частям.

В области сочинительных союзных средств надо учитывать также следующие фа-

кторы: местоположение союзных средств в предложении (союзы стоят обыкновенно в начале предложения), возможность или необходимость их сочетания с сочинительными союзами *a, ale, však* (это отражает их адвербиальный характер, поскольку сочетание двух или нескольких союзов в одно союзное выражение в чешском языке не встречается), их функции и значения в несоюзном употреблении. Анализ показывает, что союзные средства, восходящие к наречиям, в большинстве случаев сохраняют в разной степени адвербиальный характер; с практической точки зрения союзами можно считать те слова, которые, не выполняя роли членов предложения, могут сами по себе выражать отношение частей сложносочиненного предложения или однородных членов предложения.

В области подчинительных союзных средств анализ дает более однозначные результаты. Так, например, слово *jak* в части изъянительных предложений сохраняет характер наречия, являясь членом придаточного предложения, между тем как в других их разновидностях оно носит характер союза. В придаточных предложениях обстоятельственных приходится выяснять различие между соединительной функцией союзов и союзных слов: союз выражает отношение придаточного предложения к главному, а относительное наречие выражает тождество и совпадение члена придаточного предложения, в функции которого оно выступает, и соответствующего члена главного предложения, с которым оно соотносится. Таким образом удастся установить, что слово *jako* в сравнительных придаточных предложениях и в сравнительных оборотах является союзом, в то время как слово *jak* в других разновидностях сравнительных предложений сохраняет характер относительного наречия; слова *dokud* и *pokud* в сложновременных предложениях надо признать союзами, и т. п.

KONJUNKTIONEN UND ADVERBIEN

Die Adverbien haben ziemlich häufig die Funktion der Konjunktionen und verwandeln sich manchmal in diese. In solchen Fällen ist es ziemlich schwierig, ihre Zugehörigkeit zu dieser oder jener Wortart zu bestimmen. Die vorliegende Arbeit untersucht die Kriterien, auf deren Grund diese Frage gelöst werden kann, und analysiert dann die wichtigsten Fälle in der tschechischen Sprache der Gegenwart.

Das grundlegende Kriterium stellt die Funktion der untersuchten Wörter im Satze dar: die Adverbien sind Satzglieder (gewöhnlich Adverbialbestimmungen), die Konjunktionen als Wörter ohne lexikalische Bedeutung sind es nicht. Schwierigkeiten ergeben sich bei Pronominaladverbien und bei Adverbien, die in ihrer Bedeutung und Funktion hervorhebenden und einschränkenden Partikeln nahestehen.

Im Bereich der beordnenden Verbindungsmittel können in strittigen Fällen folgende Umstände zur Lösung verhelfen: die Stelle der Verbindungswörter im Satze (Konjunktionen stehen gewöhnlich am Satzbeginn), die Möglichkeit oder Notwendigkeit ihrer Verbindung mit echten beordnenden Konjunktionen *a, ale, však* (dies bezeugt den adverbialen Charakter, da im Tschechischen die Verbindung von zwei oder mehreren Konjunktionen in ein einziges Verbindungsmittel nicht üblich ist), die Bedeutung und die Funktion der untersuchten Wörter in nichtkonjunktionalem Gebrauch. Die Untersuchung zeigt, dass die Verbindungsmittel adverbialer Herkunft sich in verschiedenem Masse ihren adverbialen Charakter bewahren; vom Standpunkt der praktischen Anwendung aus können jedoch diejenigen Wörter als Konjunktionen aufgefasst werden, die keine Satzglieder sind und selbst allein fähig sind, die Beziehung der Sätze in der Satzverbindung oder die Beziehung zwischen beigeordneten Satzgliedern auszudrücken.

Im Bereich der unterordnenden Verbindungsmittel gelangen wir zu eindeutigeren Resultaten. Das Wort *jak* bewahrt sich z. B. in abhängigen Aussagesätzen zum Teil den adverbialen Charakter und funktioniert in dem Nebensatz als Adverbialbestimmung der Art und Weise; in anderen Arten dieser Sätze hat es aber bereits die Funktion der Konjunktion. In unterordneten Adverbialsätzen muss man zuerst den Unterschied zwischen der verbindenden Funktion der Konjunktion und des Relativums klären: die Konjunktion drückt die Beziehung des Nebensatzes zum Hauptsatz, das Relativum dagegen die Identität oder Übereinstimmung zwischen dem durch dieses vertretenen Satzglied des Nebensatzes und dem entsprechenden Glied des Hauptsatzes aus, worauf es sich bezieht. So konnte man feststellen, dass das Wort *jako* in komparativen Nebensätzen und in vergleichenden Wendungen eine Konjunktion darstellt, wogegen das Wort *jak* in einer anderen Art von Vergleichssätzen sich den Charakter eines Relativadverbs bewahrt; dass die Wörter *dokud* und *pokud* in den Temporalssätzen als Konjunktionen aufzufassen sind usw.

